

Sáry Pál

Az állam és az egyház kapcsolata a keresztény Római Birodalomban. Észrevételek Hamza Gábor megállapításaira

A *Jogtudományi Közlöny* egyik idei számában rövid történeti áttekintés jelent meg az állam és az egyház (egyházak) kapcsolatának alakulásáról.¹ A cikk szerzője, Hamza Gábor akadémikus, írásának első felében a IV–VI. századi viszonyokkal foglalkozik. Különösen ezt a részt olvastam nagy érdeklődéssel, mivel az utóbbi években folytatott kutatásaim a keresztény római császárok vallás- és egyháziügyi rendeleteire irányultak. A cikkben sajnos igen sok téves megállapítást találtam. Szakmai kötelességemnek érzem, hogy e tévedésekre felhívjam a figyelmet.

A szerző a cikk elején Constantinus császár hűgát Constantinának nevezi. Ez tévedés, hiszen Constantina Constantinus leánya volt, a császár hűgát Constantiának hívták. Két mondattal később a szerző Caesareai Euszebioszt Szent Özsébként említi, ami szintén tévedés: az arianizmusra hajló püspök nem tartozik a szentek közé.

A szerző szerint Galerius császár „valamennyi társuralkodó egyetértésével” bocsátotta ki azt az edictumát, mely a kereszténységet „nemcsak megtűrt, hanem államilag elismert vallássá, religióvá nyilvánította.” Az, hogy e rendelettel valamennyi társuralkodó egyetértett volna, teljesen kizárt. Euszebiosz szerint ugyanis az egyik alcsászár, Maximinus, „semmiképp sem volt megelégedve a leírtakkal... Mivel pedig nem volt szabad ellene mondania a hatalmasabbak döntésének, a kihirdetett törvényt eltitkolta...”² Az, hogy a megtűrt és az államilag elismert vallások között Hamza milyen különbséget lát, a cikkből nem derül ki. Mindenesetre Galerius türelmi rendelete a kereszténységnek éppen csak hogy megtűrt jelleget adott: a keresztényeknek mindössze kegyelmet és – a közrend sérelme nélkül gyakorolható – gyülekezési jogot biztosított. A rendelet hangvétele egyébként egyértelműen elítélő volt: a keresztényeket az ősi törvényeket megszegő, gögös, még a saját Istenüket sem imádó, örült embereknek nevezte.³

A cikkből úgy tűnik, hogy a szerző tartalmilag nem lát különbséget a 311-ben kibocsátott galeriusi rendelet és a 313-ban kiadott – hagyományosan milánói edictumnak nevezett – rendelet között. Pedig a két rendelet tartalma lényegesen különbözött egymástól. Az utóbbi rendelet ugyanis már egyáltalán nem volt keresztényellenes hangvételű, s nemcsak a keresztényekre vonatkozott: mindenki számára teljes vallásszabadságot biztosított. Ezen kívül a keresztényektől elkobzott ingatlanok visszaadását is elrendelte.⁴ Hamza azon megállapításával, hogy az ún. milánói edictum a kereszténységet nem nyilvánította államvallássá, természetesen egyetértek.

Az azonban újabb tévedés, hogy a Constantinus utáni időszakban a nem keresztény vallási közösségeket nevezték szektáknak. Igaz ugyan, hogy Nagy Theodosius a zsidó vallást a zsidók szektájának (*Iudaeorum secta*) nevezi,⁵ a császári rendeletek döntő többségében a

¹ Hamza Gábor: Gondolatok az állam és az egyház(ak) kapcsolatának alakulásáról. (Történeti áttekintés). In: *Jogtudományi Közlöny* 2012/3, 131–134.

² Eusz. *HE* 9,1.

³ Lact. *De mort. pers.* 34; Eusz. *HE* 8,17.

⁴ Lact. *De mort. pers.* 48; Eusz. *HE* 10,5.

⁵ CTh 16,8,9. Constantinus a zsidó vallást egy 315-ben kiadott rendeletében gonosz (*feralis*) és förtelmes irányzatnak (*nefaria secta*) nevezte (CTh 16,8,1).

secta szó a kereszténységen belüli különböző irányzatokat jelöli: így gyakran előfordul a katolikus szekta (*catholica secta*) és az eretnek szekták (pl. *Eunomiana, Ariana, Macedoniana, Apollinariana secta*) megkülönböztetésekor.⁶

A szerző szerint II. Constantius 341-ben rendelte el a pogány templomok bezárását. Ez a rendelet (CTh 16,10,4) valójában később született, De Giovanni például (minden bizonnyal Seeck nyomán) 356-ra teszi a kibocsátás dátumát.⁷

A szerző megállapítja, hogy a Julianus Apostatától származó törvények fennmaradtak a keresztény uralkodók törvénygyűjteményeiben, majd hozzáteszi, hogy II. Theodosius és Justinianus „nem határolták el magukat egyértelműen Julianusnak a pogányság visszaállítására tett kísérletétől.” Erős a gyanúm, hogy Hamza itt tőlem vett át egy megállapítást, amit azonban teljesen félreértett. Én arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a *Codex Theodosianus* miért Constantinus rendeleteivel kezdődően tartalmazza a császári rendeleteket? Turpin szerint II. Theodosius azért Constantinus uralkodását – és nem a *Codex Hermogenianus* lezárásának időpontját (294) – jelölte meg a kodifikációs bizottság számára kezdő időpontnak, mert Constantinus volt az első keresztény császár.⁸ Ezt az álláspontot elutasítva rámutattam arra, hogy ha Theodosius célja valóban csak a keresztény császárok rendeleteinek kodifikálása lett volna, Julianus Apostata rendeleteit a *Codex Theodosianus* valószínűleg nem tartalmazná. Márpedig a *Codex* a hitehagyó császár rendeletei közül több mint ötvenet tartalmaz. A kezdő időpont megválasztásának ezért inkább az lehetett az oka, hogy a rendeletalkotás Constantinus korától vált sűrűvé.⁹ Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy II. Theodosius, illetőleg Justinianus nem határolódott volna el maximálisan Julianus pogány reakciójától. Julianus keresztényellenes rendeleteit természetesen egyik rendeletgyűjtemény sem tartalmazza. II. Theodosius egyik fő valláspolitikai célját a pogányság felszámolása képezte. A keletromai császár 416-ban mindazokat kizárta a közhivatalokból, akik pogány szertartásokat végeztek.¹⁰ 423-ban a pogány áldozatot bemutató személyeket vagyonekobjzással és száműzéssel rendelte büntetni.¹¹ 425-ben – a császárkultusz maradványainak felszámolására törekedve – megtiltotta, hogy a császárok szobraikat vagy képmásait imádásban részesítsék.¹² Végül 435-ben elrendelte, hogy minden pogány szentélyt romboljanak le.¹³ Justinianus a pogányokkal szemben még határozottabban lépett fel: semmiféle türelmet sem tanúsított irányukban.¹⁴ A még mindig működő pogány szentélyeket (köztük a híres philéi Isis-templomot) bezáratta,¹⁵ s a pogány szertartások végzőit halállal rendelte büntetni.¹⁶ 529-ben elrendelte, hogy minden pogány családfő keresztelkedjen meg az egész háza népével együtt: az ellenszegülőket száműzéssel és

⁶ Ld. pl. CTh 16,2,5; 16,5,12.25.42.44.60.64.66; 16,6,5.6.

⁷ Lucio De Giovanni: *Il libro XVI del Codice Teodosiano. Alle origini della codificazione in tema di rapporti chiesa-stato*. Napoli, 1985, 128, 77. jz.

⁸ William Turpin: The Law Codes and Late Roman Law. In: *Revue internationale des droits de l'antiquité* 32 (1985), 339: „Constantine was the starting point for the Theodosian Code simply because Theodosius II was not interested in collecting the legislation of his pagan predecessors”; 344: „Theodosius surely began with Constantine because Constantine was a Christian”.

⁹ Sály Pál: *Pogány birodalomból keresztény birodalom. A Római Birodalom kereszténnyé válása a Codex Theodosianus tükrében*. Budapest, 2009, 8, 3. jz.

¹⁰ CTh 16,10,21.

¹¹ CTh 16,10,23.

¹² CTh 15,4,1.

¹³ CTh 16,10,25.

¹⁴ Vö. Sály Pál: *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései*. Budapest, 2012, 160–166.

¹⁵ Prok. *De bell.* 1,19,37.

¹⁶ C. 1,11,10.

vagyonekobbzással fenyegette meg.¹⁷ Ugyanebben az évben bezáratta a híres athéni Akadémiát, a pogány bölcselet utolsó fellelegvárát.¹⁸ 542-ben Efezusi Jánost kinevezte a pogányok misszionáriusává: a monofizita püspök négy tartományt bejárva óriási számban keresztelte meg a pogányokat.¹⁹ Végül azt is érdemes kiemelni, hogy Justinianus uralkodása idején a fővárosi előkelő körökben több alkalommal pogányellenes tisztogatásokra került sor.²⁰ E tények ismeretében Hamza fentebb idézett megállapítása teljesen érthetetlennek tűnik.

A szerző ezek után I. (Nagy) Theodosius híres thesszalonikéi rendeletével foglalkozik. Elveti azt a nézetet, amely szerint e 380-ban kibocsátott *edictum* a kereszténységet államvallássá nyilvánította, rámutatva arra, hogy a kereszténység ezután sem vált kizárólagos vallássá a Római Birodalomban. Itt Hamza helyes megállapításokat is tesz, de látszik, hogy a lényeggel egyáltalán nincs tisztában. A lényeg ugyanis a következő: a thesszalonikéi *edictum* a birodalom keleti felében élő keresztényeket a nikaiai hitvallás (vagyis a katolikus hit) követésére kötelezte.²¹ A rendelet kizárólag a keresztényeknek szólt, a pogányokra és a zsidókra nem vonatkozott.²² A császár hivatalosan kinyilvánította, hogy a katolikus hitet kívánja követni, s fellép az eretnekekkel szemben. A rendelet elsősorban az ariánusok ellen irányult. Az az álláspont tehát, amely szerint az *edictum* a pogány vallással szemben a keresztény vallást nyilvánította államvallássá, valóban téves. Nagy Theodosiusnak 380-ban nem a pogány és a keresztény vallás, hanem a kereszténységen belül a katolikus és az ariánus irányzat között kellett választania, s ezt tette meg *edictum*ával. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy ezzel államvallássá nyilvánította-e a katolikus hitet, előbb az államvallás fogalmát kell tisztáznunk. Ha az államvallást olyan vallásnak tekintjük, mely kizárólagosan gyakorolható az adott államon belül, akkor a katolikus hit nem lett államvallás (hiszen a pogányoknak és a zsidóknak nem kellett katolikus keresztény hitre térniük), ha azonban az államhatalom által hivatalosan követett vallást tekintjük államvallásnak, akkor joggal elmondható, hogy Nagy Theodosius államvallássá nyilvánította a katolikus hitet.

A szerző szerint „a *religio* kifejezést ekkor már a nem keresztény vallások megnevezésére használták.” Ez az állítás is téves. Igaz, hogy a császári rendeletek a zsidó vallást is *religió*nak nevezik (*religio Iudaica* vagy *Iudaeorum*),²³ de a rendeletek döntő többségében a *religio* szó a keresztény vallást jelöli. A *Codex Theodosianus* két fejezetének címében is szerepel a *religio* szó, ami mindkét esetben a keresztény vallást jelenti.²⁴ Az egyes rendeletek szövegében sokszor szerepel a *Christiana religio*,²⁵ a *catholica religio*,²⁶ továbbá – szintén a katolikus vallás jelölésére – a *divina religio*,²⁷ a *vera religio*,²⁸ a *prava religio*,²⁹ a *recta religio*,³⁰ a

¹⁷ C. 1,11,10.

¹⁸ Mal. 18,187.

¹⁹ Joann. Eph. HE 2,44; 3,36.

²⁰ Mal. 18,184.238.

²¹ A rendeletről részletesen lásd Sály Pál: Nagy Theodosius „Cunctos populos” kezdetű rendeletének elemzése. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica* 30 (2012) [megjelenés alatt].

²² Vö. Adolf Lippold: *Theodosius der Große und seine Zeit*. Stuttgart, 1968, 19.: „Nicht immer wird bei der Diskussion um das Edikt beachtet, daß eingangs zwar alle Untertanen angesprochen werden, im Grunde aber nur die Christen gemeint sind...”

²³ CTh 16,8,10.13.20.23.

²⁴ CTh 16,4: *De his, qui super religione contendunt*; 16,11: *De religione*.

²⁵ CTh 16,1,1; 16,7,3; 16,8,9.28; 16,10,20.25.

²⁶ CTh 16,2,36; 16,5,6.28.65; 16,6,4.5; 16,10,13.

²⁷ CTh 16,5,6.40.

²⁸ CTh 16,5,6.12.15.

²⁹ CTh 16,5,52.

³⁰ CTh 16,9,4.

sacra religio,³¹ a *sacrosancta religio*³² és a *venerabilis religio*³³ kifejezés. A pogány vallást viszont a keresztény császárok nem nevezik *religió*nak; a pogány vallást ehelyett *superstiti*ónak, vagyis babonának minősítik.³⁴ E dehonesztáló kifejezést a zsidó vallással³⁵ és az eretnek irányzatokkal kapcsolatban is használják.³⁶

Szintén súlyosan téved Hamza, amikor azt írja, hogy „a Constantinstól és utódaitól, köztük az I. (Nagy) Theodosiustól származó edictumok bizonyos állami funkciók betöltését kifejezetten tiltották a keresztényeknek. Így például keresztény vallású polgár nem lehetett adószedő. Az állami közigazgatás jelentős részéből az úgynevezett keresztény korban a keresztények egyenesen ki voltak zárva.” A keresztény császárok természetesen éppen arra törekedtek, hogy minél több keresztény legyen az állami hivatalokban. Az első keresztény császárok kizárólag azok alól a tisztségek alól mentették fel a keresztényeket, melyek kifejezetten a pogány vallás ápolására irányultak. Így I. Valentinianus 365-ben szigorúan megtiltotta, hogy a helytartók vagy a hivatalszolgák keresztényeket rendeljenek ki a pogány templomok őrizetére.³⁷ I. Theodosius pedig 386-ban azt az utasítást adta Egyiptom *praefectus*ának, hogy a pogány főpapi tisztséget olyan személyre ruházza, akit a keresztény vallás iránti tisztelete nem fordított el a pogány kultusztól. A császár hozzátette ehhez, hogy a keresztényeknek egyébként is tartózkodniuk kell az ilyen közfeladatok ellátásától, akkor is, ha azt törvény nem tiltja számukra.³⁸ E rendelet szövegéből jól kitűnik, hogy egyébként semmilyen közfeladat ellátását sem tiltották a keresztényeknek. A keresztényeket csak Julianus Apostata zárta ki a hivatalokból: kimondta, hogy keresztények nem szolgálhatnak a császári testőrségben, és nem lehetnek tartományi helytartók.³⁹ E tilalmakat természetesen a rövid ideig uralkodó Julianus halála után azonnal hatályon kívül helyezték. A keresztények korlátlan hivatalviselési képességére utalnak azok a rendeletek, melyek a klerikusok privilégiumairól szólnak. Constantinus már 319-ben mentesítette a klerikusokat az adószedői feladatok ellátása és a városi tanácsosi szolgálat alól.⁴⁰ Gratianus 377-ben a klerikusokat felmentette a személyi természetű közterhek (*munera personalia*) alól.⁴¹ Ilyen kötelezettségnek minősült többek között a városvédői és az írnoki feladatok ellátása, a vagyonbecslés elvégzése, a gabonabeszerezés és kiosztás ellenőrzése, a közföldök, vízvezetékek és a lóversenyek felügyelete.⁴² Nyilvánvaló, hogy a klerikusoknak nem kellett volna immunitást biztosítani, ha a keresztények ki lettek volna zárva az állami szolgálatból. A császári rendeletek a keresztények közül csak az eretnekeket fosztották meg hivatalviselési képességüktől a IV. század végétől kezdődően.⁴³

A következő korszakra áttérve Hamza megállapítja, hogy a kereszténység Justinianus uralkodása idején vált államvallássá. Ez a megállapítás azért meglepő, mert a szerző előzőleg az államvallás kizárólagos jellegét hangsúlyozza. A kereszténység pedig Justinianus alatt sem vált kizárólagosan megengedett vallássá. Az igaz, hogy Justinianus – mint azt a korábbiakban

³¹ CTh 16,5,13.

³² CTh 16,7,5.

³³ CTh 16,7,2.

³⁴ CTh 16,7,6; 16,10,2.3.12.16.17.18.20.

³⁵ CTh 16,8,24; 16,9,4.

³⁶ CTh 16,5,5.10.34.39.48.49.51.56; 16,8,19.

³⁷ CTh 16,1,1.

³⁸ CTh 12,1,112.

³⁹ Szók. HE 3,13.

⁴⁰ CTh 16,2,1.

⁴¹ CTh 16,2,24.

⁴² Vö. Herm. D. 50,4,1.

⁴³ CTh 16,5,25.29.42.48.58.61.65.

már említettem – a pogányokat a kereszténység felvételére kötelezte, a zsidó vallás viszont – a zsidók számára – továbbra is szabadon gyakorolható vallás maradt.

Hamza szerint Justinianus híres VI. novellája összekapcsolta a világi és az egyházi hatalmat. A szerző ismét téved, a császár ugyanis ennek éppen az ellenkezőjét tette: világosan elválasztotta egymástól a „két nagy mennyei ajándék”-ot, az „isten dolgokat szolgáló papság”-ot és az „emberi ügyeket irányító császári méltóság”-ot. A szerzőt valószínűleg Stein vezette félre, aki szerint Justinianus „azon a nézetten volt, hogy a császár személyében egyesül nemcsak a legmagasabb világi, az *imperium* (birodalom) fogalmában kifejezésre jutó hatalom, hanem a *sacerdotium* (papság) legmagasabb papi hatalma is.”⁴⁴ E megállapítás teljesen téves. A császár nyilvánvalóan laikus volt: nem volt pappá szentelve, s így semmiféle papi hatalommal nem rendelkezett.⁴⁵

Szorosan összefügg ezzel a cezaropapizmus kérdése. Hamza szerint a cezaropapizmus a justinianusi kornál „jóval későbbi történelmi jelenség.” A szerző ismételen téved. Amint többek között Jugie rámutat, a cezaropapizmus a legtisztább formában a pogány császárkor jellemzője, ahol az állami és a vallási szféra elválasztásának gondolata teljesen ismeretlen, és ahol a császár mint *summus pontifex* a papság feje és a vallási ügyek legfőbb irányítója. Ez az abszolút cezaropapizmus a keresztény korban sehol nem valósulhatott meg az uralkodók laikus mivolta miatt.⁴⁶ Éppen ezért igen megkérdőjelezhető cezaropapizmusról beszélni bizánci kontextusban.⁴⁷

⁴⁴ Peter Stein: *A római jog Európa történetében* (ford.: Földi Éva). Budapest, 2005, 58.

⁴⁵ „It is certain that the Emperor did not possess priestly power” – írja Herman [Emil Herman: *The secular church*. In: *The Cambridge Medieval History* IV/2 (1966), 106]. Canning is hangsúlyozza, hogy a császár „a bizánci korszakban mindvégig világinak számított” [Joseph Canning: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450* (ford.: Nemerényi Előd). Budapest, 2002, 32]. Dagron szintén kiemeli, hogy „Byzantium had never denied the distinction between the temporal and the spiritual, nor ever officially accepted that an emperor might be a priest” (Gilbert Dagron: *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*. Cambridge, 2003, 293).

⁴⁶ Martin Jugie: *Le schisme byzantin*. Paris, 1941, 3–7. Vö. Dagron: i. m. 291–292.

⁴⁷ A cezaropapista jelzót a bizánci egyházkerületi rendszer vonatkozásában többek között Geanakoplos is helytelennek tartja, s ezért egy új *terminus technicus* kialakításának szükségességét hirdeti [Deno John Geanakoplos: *Church and State in the Byzantine Empire. A reconsideration of the Problem of Caesaropapism*. In: *Church History* 34 (1965), 381–403]. A cezaropapizmus problémájáról lásd még Sály: *Iustinianus...*, 283–288.